

**“ИЧАН-ҚАЛЪА” ДАВЛАТ МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНАСИ ФОНДИДА
САҚЛАНАЁТГАН АҲМАД ТАБИБИЙНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ
МАНБАЛАРИ ТАВСИФИ**

Шермухаммад Нормуротович АМОНОВ

филология фанлари номзоди
докторант

Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти унверситети
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Аҳмад Табибий адабий мероси Республикамизнинг турли фондларида сақланади. Мазкур мақолада шоирнинг “Ичан-қалъа” давлат музей-қўриқхонаси фондида сақланаётган лирик мероси манбалари тавсифи ҳақида фикр билдирилган.

Таянч сўзлар: Аҳмад Табибий, девон, қўлёзма, тошбосма, фонд, тўплам, манба, матн, рақам.

**ОПИСАНИЕ ИСТОЧНИКОВ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
АХМАДА ТАБИБИЙ, ХРАНАЩЯЕГОСЯ В ФОНДЕ
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА
“ИЧАН-КАЛЪА”**

Шермухаммад Нормуротович АМОНОВ

Кандидат филологических наук
докторант

университет узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои
Тошкент, Узбекистан

Аннотация

Литературное наследие Ахмада Табиби хранится в различных фондах нашей республики. В данной статье высказывается мнение об описании источников лирического наследия поэта, хранящихся в фонде государственного музея-заповедника «Ичан-Калъа».

Ключевые слова: Ахмад Табиби, диван, рукопись, литография, фонд, сборник, источник, текст, номер.

Хоразм вилояти Хива тумани “Ичан-қалъа” давлат музей-қўриқхонаси фондида Аҳмад Табибий лирик асарлари кўчирилган манбалар сақланади. Фондаги 5884/3 рақамли тошбосма шоирнинг туркий тилда тартиб берган девонларидан бири ҳисобланади. 5894/1, 5894/4 рақамли қўлёзма баёз-тўпламларда ҳам шоир лирик асарларидан намуналар кўчирилган. Ушбу

манбалар шу пайтгача тўлиқ тадқиқ этилмагани боис, қуйида уларнинг қисқача илмий тавсифини келтирамиз.

5884/3 рақамли тошбосма манба. Ушбу тошбосма манба Хивадаги “Хуршид” типографиясида Феруз буйруғига кўра 1910 йилда чоп этилган. Тошбосма саҳифалари четлари ҳошия чизиққа олинган. Ушбу манба қора қалин картон қоғоз билан муқоваланган бўлиб, шерозаси қалин сариқ матодан ишланган, муқова жигар рангда. Тўплам саҳифаларининг ўлчами 37x24 см. Ушбу манба жами 564 саҳифадан иборат. Матн қалин фабрика қоғозига босилган, саҳифалар зийнатланмаган. Шеърлар қора чизиқли жадвал ичига олинган. Айрим саҳифаларда жадваллар мавжуд эмас. Шеърлар ҳар саҳифага икки устунда ўртача 23 байтдан кўчирилган. Вақт ўтиб варақлар сарғайган.

Тўплам саҳифалари пароканда бўлиб, унинг дастлабки саҳифалари йўқолган. Қолган қисмлари саҳифалари ҳам аралаштириб юборилган. Мазкур тошбосма манбада фақат Табибий лирик асарлари босилган. Қолаверса, тўпламдаги шеърлар девон тартиб бериш анъанасига мувофиқ жойлаштирилган. Шунга кўра, ушбу манбани Аҳмад Табибий туркий девонларидан бири бўлган “Тухфату-с-султон”нинг босма варианты, деган хулосага келиш мумкин.

Девоннинг бошланиши қуйидагича:

چکيبان آه واه هر لحظه
جانیده غم دليدادور آذر

Чекибон оху воҳ ҳар лаҳза,

Жонида гам, дилидадур озар.

Охири эса:

بونينچه كه كم ايورور آنينگ تيمثالى
بیر بيتی ایمس عشق سوزیدین خالی

تاءریخ یگرمه بیر رجبدین بولوبان
مینگ اوچیوز هم یگرمه سکز سالی

Бунинчаки кам эрур онинг тимсоли,

Ҳар байти эмас ишқ сўзидин холи,

Таърих йигирма бир ражабдин бўлубон,

Минг уч юз ҳам йигирма етти соли,

тарзида якунланади.

Девон колофони қуйидагича берилган:

الحمد لله و المنه اوشبو مخمسات طبيبي نى كيم با امر سلطان الزمان و نادر دوران اعنى ابو المظفر
والمنصور ابولغازى سيد محمد رحيم بهادر خان دام دولته و شوكته نينگ فرمان عاليلىرى بيلان بير مينگ
اوچيوز يگرمه سگزلانچى يلى ماه رجب نينگ آلتى لانچى كونى ايرديكيم ملا ابراهيم بين داملا قلندر
حاجى مرحومى يازيب اتمامه يتكوردى. سنه 1328

(Алҳамдулиллоҳи вал миннаҳу ушбу мухаммасоти Табибийниким бо амри султонун-з-замон ва нодири даврон аъни Абулмузаффар ва-л-Мансур Абулғозий Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон дома давлатаҳу ва шавкатуҳунинг фармони олийлари билан бир минг уч юз йигирма саккизланчи йили моҳи ражабнинг олтиланчи куни эрдиким, Мулло Иброҳим бин Домулло Қаландарҳожии марҳуми ёзиб итмомға еткурди. Санаи 1328.)

Девон ҳажман жуда катта. Бироқ унинг сақланиш ҳолати яхши эмас. Қолаверса, мазкур манбанинг кўплаб саҳифалари йўқолган. Саҳифаларда пойгирлар бериб борилган. Айрим саҳифаларнинг тепа қисмида гуллик нақшлар туширилган. Матнлар саҳифаланмаган. Шунинг учун қаламда шартли саҳифа қўйилган. Аммо саҳифалар тартиб билан қўйилмаган. Матндан хабари йўқ киши томонидан саҳифаланиб кетилган. Шундай бўлсада, мазкур манба тадқиқи унинг мукамал девон бўлганини тасдиқлайди. Зеро, ҳозирда унинг таркибида тахминан 747 та ғазал, 3 та мустазоди мухаммас, 8 та мусаддас, 100 та мухаммас, 3 та маснавий-соқийнома, 10 та қасида, 6 та муножот, 6 та маснавий-дахрнома (“маснавий дахрнома” тарзида сарлавҳаланган), 102 та рубоий, 3 та чистон, 4 та туюк, 16 та қитъа, 15 та фард ва бир “таърих рубоий” мавжуд. Ушбу манбанинг ягона қўлёзма нусхаси сақланмаган. Бироқ мазкур тошбосма манбадаги айрим шеърлар шоирнинг терма девонларида такрорланади. Жумладан, ушбу тошбосма манбада Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида сақланаётган 1122, 1123, 1148, 6949 рақамли қўлёзмалардаги лирик асарлардан аксарияти киритилган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Асосий фондидаги 1122, 1123, 1148, 6949 рақамли қўлёзмаларда ҳам фақат Табибийнинг лирик асарлари кўчирилган. Фонддаги манбалардан 654, 1122, 1159, 2033 рақамли тўпламларни Табибийнинг терма девонлари дейиш мумкин. Сабаби, бу манбаларда шоирнинг уч-тўрт ёки беш-олти жанрдаги лирик асарлари жамланган. Уларнинг аксариятидаги лирик асарлар шоирнинг туркий девонлари – “Мунису-л-ушшоқ”да ҳам, “Ҳайрату-л-ушшоқ”да ҳам йўқ. Ана шундай манбалардан бири Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида сақланаётган *1122 рақамли қўлёзма*дир. Ушбу манбадаги шеърлар ҳам шоирнинг юкорида таъкидланган икки туркий девонида учрамайди. Бундан шоирнинг ростдан ҳам туркий тилда бошқа яна бир девони бўлганлигини тасдиқлайди. Сабаби ушбу манбада Аҳмад Табибийнинг 134 та ғазал (булардан биттаси “Мунису-л-ушшоқ”да такрорланган), 9 бандли бир мураббаъ, Расулulloҳ ва Чориёрларга, Ҳасан ва Ҳусайнга ҳамда Ферузга бағишланган 10 та қасида, 4 та мусамман, 10 та мусаддас, 296 байтли 4 та маснавий, 5 та муножот, 3 та чистон, 308 байтли 3 та даҳрнома (маснавий), 16 та қитъа, 192 та рубоий, 16 та фард, 4 та туюқ жанрларига оид лирик асарлари кўчирилган. Қўлёзмада 306 та шеърга рақам кўйиб кўчирилган бўлсада, аслида шеърларнинг сони 403 тани ташкил этади. Ҳажмига кўра эса 3287 байт (6574 мисра)ни ташкил этади.

Фонддаги *1123 рақамли қўлёзма* ташқи кўринишларига кўра, 1122 рақамли қўлёзма билан бир хил. Ушбу қўлёзмада 1122 рақамли манбадан фарқли ўлароқ шоирнинг фақат ғазаллари кўчирилган. Мазкур қўлёзмада 365 та ғазалга рақам кўйилган. Бироқ баёздаги жами ғазалларнинг адади 362 тани ташкил этади. Ғазалларни рақамлашда хатоликларга йўл қўйилган. Эътиборлиси ушбу қўлёзмадаги ғазаллар ҳам шоирнинг “Мунису-л-ушшоқ” ва “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонларида учрамайди. Бу ғазалларнинг айримлари 6949 рақамли қўлёзмада ва Хива “Ичан-қалъа” давлат музей – кўриқхонаси фондидаги 5884/3 рақамли тошбосма манбаларда ҳам такрорланади. Ушбу

манбадаги шеърлар бадиий жиҳатдан баркамол асарлар бўлиб, улар шоирнинг “Тухфату-с-султон” девонининг асосий манбаларидан, дейиш мумкин.

Табибий лирик асарлари кўчирилган яна бир манба *1148 рақамли қўлёзмадир*. Бу қўлёзма ҳам шоирнинг терма девони сифатида қимматлидир. Ушбу манбага шоирнинг ғазал ва мураббаълари киритилган бўлиб, жами 349 та шеърга рақам қўйиб кўчирилган. Шеърлардан олтитаси мураббаъ, қолган 343 таси ғазаллар бўлиб, ушбу лирик асарлар шоирнинг “Мунису-л-ушшоқ” ва “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонларида учрамайди. Ушбу манбадаги шеърлар ҳажмига кўра мураббаълар 224 мисра (112 байт), ғазаллар 5934 мисра (2967 байт) жами 6158 мисра (3079 байт)ни ташкил этади.

Фонддаги *6949 рақамли қўлёзмада* ҳам Табибий шеърлари жамланган. Рўйхат алифбо тартибида терилмаган ғазаллардан иборат. Ушбу қўлёзманинг 129^б-130^а, 130^б-133^б саҳифалари орасида Содиқнинг 6 та, 135^а-136^б саҳифаларида Ходимнинг битта ғазали учрайди. Тўпламда жами 187 та ғазал мавжуд бўлиб, шундан 180 та ғазал Табибийга тегишли. Таъкидлаш керакки, ушбу тўпламдаги ғазаллар шоирнинг “Мунису-л-ушшоқ” девонида ҳам, “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонида ҳам учрамайди.

Табибий девонлари, умуман, шоир ижодига хос хусусиятлардан бири кўплаб мухаммаслар ижод этилганидир. Шоирнинг “Мунису-л-ушшоқ” девонида 53 та, “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонида 114 та, “Тухфату-с-султон” девонида тахминан 140 та мухаммас (*булардан бештаси Навоий, Мунис, Огаҳий, Комил мухаммасларига боғланган мустазоди мухаммаслардир*)лари киритилган. Девонлардаги мухаммаслар Табибий томонидан 100 га яқин ижодкор ғазалларига тахмис боғлаган.

Биз фикр юритаётган 5884/3 рақамли тошбосма манба катта эҳтимол билан Табибий “Тухфату-с-султон” девонининг тошбосма варианты ҳисобланади. Юқорида таъкидланганидек, адабиётшунос Ф.Ғанихўжаев Табибий “Тухфату-с-султон” девонининг ягона қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, ушбу манба Тожикистондаги фондда сақланиши ҳақида ёзади [2;13]. Бироқ 5884/3 рақамли тошбосма манба таҳлили ушбу девон ўз вақтида

тошбосма ҳолида ҳам нашр эттирилганини кўрсатади. Ушбу тошбосма манба шоир адабий меросига оид кўплаб янги маълумотларни ўзида жамлагани билан қимматлидир.

5894/1 рақамли қўлёзма баёз. Матн сарик рангдаги юпқа фабрика қоғозига қора сиёҳ билан ўрта насталиқ хатида кўчирилган. Ҳар саҳифада икки устунда уч байтдан шеър жойлаштирилган. Саҳифаларда жадваллар йўқ. Қўлёзма муқоваси тўқ яшил чармдан, шерозаси эса тўқ жигар рангдаги чармдан ишланган. Муқоваларда учтадан ўйма нақш солинган. Ҳар бир бетнинг юқори ўрта қисмида котиб томонидан қўйилган саҳифа рақами мавжуд. Ҳар бир шеърнинг тепасида қизил сиёҳда унинг муаллифи кўрсатилган. Ҳазаллар рақамланган. Ушбу баёз-тўпламда Феруз саройидаги шоирлар ғазаллари кўчирилган. Баёз-тўпламдаги шеърларнинг жами сони 177 тани ташкил этади. Қўлёзма ҳажми 119 варақ. Ўлчами: 17x10.5 см.

Ушбу баёз-тўпламнинг колофони қуйидагича берилган: *“Алҳамдулиллоҳ вал-минна зилли субҳон халифату-р-Раҳмон Абулмузаффар вал-Мансур Абулғозий Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон соний халладаллоҳу таоло мулкаҳу ва давлатаҳу ва зайяда умуруҳу ул жаноби олийнинг фармони олийлари била бир минг уч юз йигирма бешланчи йил моҳи рабъиу-с-сонийнинг йигирма олтиланчиси жумъа куну мувофиқи қўй йили фақиру-л-ҳақир Муҳаммад Яъқуб Девон мулаққаби ба Харрот бу баёзни ёзиб, итмомга еткурди”.*

Кўринадики, ушбу қўлёзма 1325 (1907) йили Феруз фармониغا кўра Муҳаммад Яъқуб Девон – Харрот томонидан кўчирилган. Қўлёзманинг дастлабки шеърига *“мураббаъи Табибий”* деб сарлавҳа қўйилган. Баёз Табибийнинг *“Гарчи чекар эрдим ғаму андуҳи фурқатни тамом”* мисраси билан бошланувчи 24 бандли мураббаъси билан бошланган. Шунингдек, баёзда Табибий шеърлари қаторида Мирзо, Роғиб, Фуломий, Надимий, Аваз, Умидий, Ожиз, Девоний, Мутриб, Баёний, Ходим, Шиносий, Чокар, Асад, Доий, Оқил, Иноят, Ғозий, Хаёлий, Ниёзий каби шоирларнинг ғазаллари ҳам кўчирилган. Ушбу баёзга Табибийнинг бир мураббаъси ва 28 та ғазали

киритилган. Баёзнинг охириги ғазали ҳам Табибийга тегишли бўлиб, у *“Истаб юзунг наззорасин маҳзуни гирёнман ҳануз”* бошланувчи 11 байтли ғазалдир.

Қўлёзма матнида айрим камчиликлар кўзга ташланади. Масалан, котиб айрим ўринларда ғазал мақтаси (тахаллусли ўринлар)ни тушириб қолдирган. Қўлёзманинг 112^{a-b} саҳифалари орасида Табибийнинг битта ғазали икки марта кетма-кет кўчирилган. Бироқ ушбу қўлёзма шоир адабий меросини тадқиқ этишда қимматли маълумотлар бериши жиҳатидан муҳимдир.

5894/4 рақамли баёз. Рўйхат фақат ғазаллардан иборат (1^b-145^a). Баёзнинг ташқи белгилари 5894/1 рақамли қўлёзма билан деярли бир хил. Яъни матн сариқ рангдаги юпқа фабрика қоғозига қора сиёҳ билан ўрта насталиқ хатида ҳар саҳифада икки устунда уч байтдан кўчирилган. Матн жадвалга олинмаган. Қўлёзма муқоваси тўқ яшил чармдан, шерозаси қизил рангдаги чармдан ишланган. Муқоваларда учтадан ўйма нақш солинган. Ҳар бир бетнинг юқори ўрта қисмида котиб томонидан қўйилган саҳифа рақами мавжуд. Ҳар бир шеърнинг тепасида қизил сиёҳда унинг муаллифи кўрсатиб борилган. Ғазаллар рақамланган. Баёзда жами 239 та ғазалга рақам қўйиб кўчирилган. Аслида эса ғазаллар сони 140 тани ташкил этади. Чунки Табибийнинг иккита ғазали қўшилиб битта шеър сифатида рақамланиб кетилган. Қўлёзма ҳажми 119 варақ. Ўлчами: 17x10.5 см.

Қўлёзма баёз колофони қуйидагича: *“Алҳамдулilloҳ вал-минна ушбу баёзким бо амри султонун-з-замон ва нодири даврон боиси ал-амни вал амон ал-хоқон ибн ал-хоқон аъни Абулмузаффар вал-Мансур Абулғозий Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ул жанобни фармонлари бирла бир минг уч юз йигирма еттиланчи йили моҳи сафарни ўн тўқузиди панжшанба куни Муҳаммад Юсуф ибн Муҳаммад Яъқуб Девон мулаққаби ба Харрот ёзиб итмомга еткурди. Санаи 1327”*.

Ушбу қўлёзма 1327 (1909) йили Феруз фармонида кўра Харрот томонидан кўчирилган. Қўлёзманинг 1^a-саҳифаси тепасида котиб Камолий, Надимий, Табибий, Авазларнинг номларини келтирган. Бироқ тўплам таркибида юқорида номлари зикр этилган ижодкорлар қатори Ходим

ғазаллари ҳам учрайди. Ушбу баёзга Табибийнинг жами 119 та ғазали киритилган. Ушбу баёз-тўплам ҳам Табибийнинг “*То гулшан ичра, эй санам, ораз намоён айладинг*” мисраси билан бошланувчи 6 байтли ғазали билан яқунланган. Ушбу қўлёзма матнида ҳам нуқсонлар мавжуд. Булар харфларнинг нуқталари тушиб қолишида, айрим ғазалларнинг рақамланмай кетилиши ёки шеърларнинг қўшиб юборилишида кўзга ташланади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ғанихўжаев Ф. Аҳмадjon Табибийнинг ҳаёти ва ижоди: филология фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1969. – 192 б.
2. Ғанихўжаев Ф. Аҳмад Табибий. – Тошкент: Фан, 1978. – 80 б.
3. ديوان طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 6226.
4. ديوان طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 3460.
5. ديوان طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 3461.
6. ديوان منتخب طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 1122.
7. ديوان منتخب طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 1123.
8. ديوان منتخب طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 1148.
9. ديوان منتخب طبيبي. Қўлёзма. ЎзФАШИ Асосий фонди. Инв.№ 6949.